

Данильченко О.

Архетипы героя и антигероя в творчестве Тараса Шевченко

В статье раскрыты особенности интерпретации образов казацких лидеров в творчестве Т. Шевченко путем анализа воплощенных в них архетипов героя и антигероя. Проанализировано их эмоционально-экспрессивное и семантико-символическое наполнение. Доказано, что определяющим фактором обращения к архетипным структурам было желание автора на глубинном уровне продемонстрировать читателю собственные взгляды на становление украинской государственности, стимулировать стремление нации к культурному и политическому самоутверждению.

Ключевые слова: исторический образ, архетип, символ, герой, антигерой, государство, нация.

Danilchenko O.

Archetypes of hero and anti-hero in the creative works of Taras Shevchenko

The article reveals the peculiarities of interpreting Cossack leaders' images in T. Shevchenko's works by analyzing embodied in these hero and anti-hero archetypes. Their emotional and expressive, semantic and symbolic content are analyzed. It is proved that the determining factor of appealing to archetypical structures was the author's desire to show the reader his own views on the development of Ukrainian statehood, to stimulate the desire of the nation to the cultural and political self-assertion.

Key words: historical image, archetype, symbol, hero, antihero, state, nation.

УДК 821.161.2.091:801.8"17"

*І. Заярна, д-р філол. наук, проф.,
Інститут філології КНУ імені Тараса Шевченка*

ЛІТЕРАТУРНИЙ КОНТЕКСТ ХVІІІ СТ. У ТВОРЧОСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

У статті розглянуто особливості діалогу творчості Т. Шевченка з літературою ХVІІІ ст. Виявлено основні форми відображення літературного контексту попередньої доби – алюзивно-ремінісцентний пласт, переосмислення провідних тем і мотивів, типологічні паралелі у використанні художніх форм і стильових засобів.

Ключові слова: літературний контекст, типологічні паралелі, рефлексія культури, діалог, сатирична література, епоха Просвітництва, сентименталізм, класицизм.

Незаперечним фактом сучасного шевченкознавства є визнання багатовимірності творчої палітри письменника стосовно співвіднесення її з різними напрямками і творчими методами, зокрема – просвітительським реалізмом, критичним реалізмом, романтизмом. Останньому посеред інших надається безсумнівна

перевага, приміром, Д. Наливайко співвідносить творчість поета з явищем романтичного міфологізму, притаманним іншим європейським літературам [9, 13]. Як представник свого часу і естетики Т. Шевченко певною мірою поділяв загальноприйняте для романтиків критико-іронічне сприйняття попередньої літературної доби класицизму й Просвітництва. Це відбилось, приміром, у неоднозначній оцінці класицистів В. Тредіаківського, Г. Державіна [див. 6, 46], у доволі скептичному ставленні героя-оповідача до старовинного видання листування Катерини з Вольтером у повісті "Прогулка с удовольствием и не без морали", або ж у докорах філософові-просвітителю Г. Сковороді у пристрасті до латини.

Утім, геніальний митець і новатор, творець національної ідеї, як людина високоосвічена, інтелектуально обдарована, Т. Шевченко органічно сприйняв і трансформував в індивідуальній поетичній системі найкращі досягнення доби європейського Просвітництва, культури бароко, класицизму й сентименталізму, йому виявилися близькими духовні надбання попередників. Йдеться насамперед про його прозові твори, у яких уповні дістає відображення літературний контекст XVIII ст. Форми його втілення досить різноманітні: від алюзій, цитат і ремінісценцій до переосмислення провідних ідей, тем, мотивів та художньо-стильових засобів, які виробила попередня література. Безперечно, тут наявні й типологічні паралелі у використанні певних художніх форм.

У процесі осмислення творчості Т. Шевченка літературознавство не обходило увагою проблему зв'язків письменника з літературою та культурою XVIII ст. Про обізнаність поета з творами філософії та мистецтва попередньої доби, про перегук окремих мотивів і засобів частково йдеться у працях О. Білецького, Л. Булаховського, П. Зайцева, Є. Кирилюка, Д. Чалого, Л. Кодацької, М. Яценка [див.: 1]. Розгляду спадщини Г. Сковороди у творчості Т. Шевченка присвячено праці П. Попова [10], М. Ласло [8]. Зв'язки прози Т. Шевченка з просвітницьким романом виховання і загалом з літературою Просвітництва аналізувалися в роботах Н. Грицюти [3], В. Зарви [5]. Зазначимо, що свого часу на зв'язок поезії окремих віршів митця з прийомами естетики класицизму вказував Л. Булаховський, характеризуючи образи, звертання, мовні засоби "з фонду старого класицизму" у віршованих посланнях поета [2, 234].

Творчість Т. Шевченка – його поезія, проза, Щоденник, листи – свідчать про обізнаність письменника з широким колом західноєвропейських, російських і українських творів літератури, мистецтва, філософії XVIII ст. Вражає чимале коло згаданих у прозі назв творів, літературних імен. Найбільш відомі серед них – Монтеск'є, Річардсон, Вольтер, Голдсміт, Карамзін, Державін, Капніст, Херасков, Хемніцер, Сумароков, Чулков, Фонвізін та ін. Тексти Т. Шевченка насичені багатьма історичними, культурними, естетичними реаліями

XVIII ст., відтворюють коло мотивів, реконструюють окремі жанрові форми і стилістичні засоби, що їх виробила попередня епоха. При цьому літературні алюзії і ремінісценції органічно й подекуди дотепно вписуються у тканину творів.

Т. Шевченко перебуває у полі філософських ідей і морально-етичної проблематики європейського Просвітництва, хоча й відображає їх у трансформованому вигляді, пристосованому до власного часу, його соціальних і духовних потреб. За справедливим висловом Д. Чижевського, думка Т. Шевченка інколи являє "рефлекс філософської думки XVIII ст., ще досить живої у Росії XIX в." [16, 337]. Спостереження, висловлене дослідником з приводу релігійних поглядів митця, цілком слушне і для його соціальних, політичних, національних і етичних міркувань. Недарма у Щоденнику Т. Шевченко згадує трактат французького мислителя Ш. Монтеск'є "Дух законів", у якому стверджуються ідеї пріоритету моральних засад у законотворчості, провідної ролі просвітництва для різних форм правління й державності. Цікавий коментар щодо цього запису подає П. Зайцев у виданні творів українського письменника: "'Дух законів'" – класичний твір філософа Монтеск'є, "Сводъ законів" – повна збірка російських законів. Шевченко, очевидно, не без іронії ставить поруч ці два "твори" – твір вільного людського розуму та кодекс ненависної російської імперії" [17, 272].

В іншому щоденниковому записі поет згадує французьких філософів-енциклопедистів і з ними пов'язує подальший розвиток технічного прогресу і цивілізації, завдяки яким врешті буде подолано споконвічне кріпосницьке рабство: *"...пароход в ночном погребальном покое мне представляется каким-то огромным, глухо ревушим чудовищем с раскрытой огромной пастью, готовою проглотить помещиков-инквизиторов. Великий Фультон! И великий Ватт! Ваше молодое, не по дням, а по часам растущее дитя в скором времени пожрет кнуты, престолы и короны, а дипломатами и помещиками только закусят, побалуется, как школьник леденцом. То, что начали во Франции энциклопедисты, то довершит на всей нашей планете ваше колоссальное гениальное дитя. Мое пророчество несомненно"* [18, т. 5, 87].

Поет високо оцінює російських письменників-просвітників – Д. Фонвізіна, М. Новикова. Він занотовує як значущий факт отримання у подарунок портрета "знаменитого Николая Новикова". У щоденникових записах знаходить відображення знайомство Т. Шевченка (хоча й опосередковане через статтю О. Герцена) із мемуарними нотатками Катерини Дашкової, видатної жінки – ученого, директорки Академії наук, видавця, просвітителя. Короткий щоденниковий запис-констатація є значущим, адже свідчить про особливу цікавість письменника до цієї постаті. І це не дивно, адже досить важливою площиною осмислення для нього є проблема

освіти, і зокрема жіночої, а також впливу оточення, родини на становлення особистості.

Насамперед Т. Шевченкові близька ідея природної рівності людей, на якій свого часу наполягали філософи-просвітителі Вольтер, Дідро, Руссо, Монтеск'є, яку активно пропагували у своїх літературних творах і публіцистиці М. Новиков, Г. Сковорода, О. Радищев, Д. Фонвізін, В. Капніст та ін. Провідне для Шевченкових творів антикріпосницьке спрямування має автобіографічну й психологічну основи, це критика зсередини, яка базується на власному гіркому досвіді. Але нерідко воно живиться і просвітницькою традицією. Так, у повісті "Музыкант" герой-оповідач стає свідком нелегкої долі талановитого кріпака-музики і вдається до таких роздумів: *"Много ли из вас, господа, имеющих хоть одну крепостную душу, посадят рядом с собою крепостного человека, хоть бы этот человек был величайший гений в мире? <...>*

Чудное! благородное равенство! Вот бы как надо людям жить между собою. Да что же ты будешь делать? Нельзя. Между прочим, я услышал несколько французских фраз, произнесенных Тарасом Федоровичем – с гувернанткою. Этим окончательно полонил меня мой милый виртуоз" [18, т. 3, 198]. Недарма внутрішній монолог оповідача переривається французькою мовою героя. Ця деталь у даному контексті знакова, адже виконує роль историко-культурної відсилки до витоків ідеї.

Цікаво, що свого часу з приводу природної рівності М. Новиков у сатиричному журналі "Трутень" висловлювався ще більш категорично; він пропонував "Рецепт для господина Безрассуда": "Безрассуд должен всякой день по два раза рассматривать кости господские и крестьянские до тех пор, покуда найдет он различие между господином и крестьянином" [13, 135–136].

Прагнення соціальної справедливості поєднується у Т. Шевченка з національно-визвольною ідеєю і набуває ще більшого загострення. Його антидержавницькі, антиімперські інвективи звучать полемічно до просвітницьких ідеалів "розумного абсолютизму" на чолі з мудрим, освіченим правителем.

Водночас цікаво простежити певні типологічні паралелі з літературними творами доби Просвітництва у зверненні до форм соціальної сатири, до окремих прийомів. Йдеться насамперед про гостровикривальний і разом з тим ліричний твір Т. Шевченка "Сон. – У всякою своя доля..." та його співвіднесення з літературною формою сну як соціальної сатири.

Згадаймо, що у просвітницькій літературі XVIII ст. досить популярними були гостросатиричні "сни", своєрідні політичні памфлети, у яких підлягали критиці деспотичні форми правління, соціальні негаразди й пропонувалися принципи побудови розумної держави, заснованої на ідеї "суспільної угоди". Безперечно, форма

сатиричного сну була відома в літературі з давніх часів: "достатньо згадати "Сновидіння" давньогрецького сатирика Лукіана, "Меніппову сатиру" голландського гуманіста Юста Ліпсія, знамениті "Сни" видатного іспанського сатирика XVII ст. Франціско де Кеведо" [4, 194].

Але особливої популярності цей прийом набув у французькій літературі, зокрема в романі Мармонтеля "Велізарій", у творчості Мерс'є, який є автором "Філософських снів". Вважається, що п'ятий сон Мерс'є "Про царювання й варварство", у якому змальовано ідеал розумного правління, вплинув на російських письменників-просвітителів – О. Радищева, І. Крилова [див.: 7; 14]. Утопічний роман Мерс'є "Рік дві тисячі чотириста сороковий. Сон, якого, можливо, й не було" цілковито побудований у формі сну героя, у якому він переноситься у майбутнє двадцять п'яте століття й бачить оновлену Францію. Роман включає публіцистичні розділи про майбутні розумні форми правління й державного устрою – "Тронний зал", "Форма правління", "Про спадкоємця престолу".

На відміну від філософської дидактики Л. Мерс'є, у творі російського письменника-просвітителя О. Радищева сон перетворюється на гостросатиричну алегорію, спрямовану проти сучасного йому правління Катерини II. Сон входить до розділу "Спасская Полесь", одного з найбільш важливих в ідейному змісті твору "Подорож з Петербурга до Москви". Сновидінню героя-мандрівника передують два епізоди. Перший – мимоволі підслухана розмова про розкрадання провінційним чиновником державних грошей для власних потреб (відрядження підлеглого кур'єра до Петербурга за улюбленими устрицями) й про способи швидкого кар'єрного підвищення цього кур'єра. Другий епізод – історія про несправедливий суд, у результаті якого страждає безвинна людина, втрачає майно і своїх близьких. Філіппіки постраждалого, спрямовані на можновладців, поступово переходять в іронічну критику державного правління героєм-мандрівником: "*– О варвары, тигры, змеи лютые, грызите сие сердце, пускайте в него томный ваш яд! <...> Повесть сопутника моего тронула меня несказанно. Возможно ли, говорил я сам себе, чтобы в толь мягкосердое правление, каково ныне у нас, толикие производились жестокости?*" [12, 247].

У третій частині розділу розгортається сон героя-мандрівника, у якому він бачить себе в ролі правителя, наче "*царь, шах, хан, король, бей, набаб, султан или какое-то сих названий нечто, сидящее во власти на престоле*". Царя оточує натовп вельмож-підлесників, які навипередки співають йому дифірамби, вихваляють державні досягнення й благодіяння царя. Серед улесливих вигуків чутно й голоси поетів-одописців Катерини, алюзії з творів яких майстерно вмонтовує Радищев у загальний хор голосів. Однак скоро в натовпі з'являється жінка – Прямовзора, яка лікує очі – алегорія істини. Вона знімає полуду з очей царя, і він усе починає бачити в протилежному

світлі: "Одежды мои, столь блестящие, казались замараны кровию и омочены слезами <...> Вокруг меня стоящие являлися того скарее. <...> Они метали на меня и друг на друга искаженные взоры, в коих господствовали хищность, зависть, коварство и ненависть. Военачальник мой, посланный на завоевание, утопал в роскоши и веселии. В войсках подчиненности не было; воины мои почитались хуже скота. <...> Вместо того, чтобы в народе моем чрез отпущение вины прослыть милосердым, я прослыл обманщиком, ханжою и пагубным комедиантом. <...> В созидаии городов видел я одно расточение государственныя казны, нередко омытой кровию и слезами моих подданных" [12, 254–256]. Не випадково імператриця Катерина після прочитання твору назвала Радищева бунтівником, гіршим за Пугачова, автора книги було заарештовано й вислано до Сибіру.

Шевченкова "комедія" "Сон", безперечно, написана в річищі іншої – романтичної естетики. Недарма цей твір часто порівнюють з поемами А. Міцкевича "Дзяди", Г. Гейне "Зимова казка". Багатство її проблематики не вичерпується лише сатиричною і памфлетною частиною. Тут і глибоке ліричне саморозкриття поета, і втілення його історіософської концепції, і міфопоетична образність.

І тим більше цікаво, що окремі риси твору мають виразну проекцію, топологічні паралелі з топосами просвітницької літератури. Приміром, мотив прозріння, віднайдення істини, що втілений в образі очей. Недарма тексту поеми передує епіграф з Євангелія від Іоанна: "Духъ истины, его же мръ не можете пріяти, яко не видитъ его, ниже знаетъ его", який у контексті усього твору набуває значення філософської алегорії. Сам же образ очей, що бачать, подається Т. Шевченком у трагічному вимірі на тлі розгортання широкої картини людських страждань: "А он бачиш? Очі! Очі! Нащо ви здалися? / Чом ви змалку не висохли, / Слізьми не злилися?" [18, т. 1, 269]. Зазначимо, що майже на початку твору Т. Шевченко знов-таки декларує ідею природної рівності людей: "...схаменіться. / Усі на сім світі – / І царята, і старчата – / Адамові діти" [18, т. 1, 266].

У сатирико-памфлетній частині твору, подібно до письменників-просвітників, автор використовує низку анімалістичних порівнянь для характеристики царської родини й челяді: "мов кабани годовані", "мов та чапля між птахами", "людоїде, змію", "мов сичі надуті", "як індики", "неначе з барлоги ведмідь виліз". Знаходиться місце в поемі й для карикатурного зображення "тупорилих віршомазів".

Найбільшої пристраси голос поета набуває у гнівній інвективі проти російського самодержавства, коли йдеться про історію утисків України: "Первому – вторая / Таке диво наставила. / Тепер же я знаю: / Це той первый, що розпинав / Нашу Україну, / А вторая доконала / Вдову сиротину. / Каті! каті! людоїди! / Наїлись обоє, / Накралися; а що взяли / На той світ з собою?" [18, т. 1, 275].

Отже, самобутній і новаторський твір громадянського спрямування має точки дотику із просвітницькою сатиричною літературою, зокрема з твором О. Радищева. Вони виявляються не тільки у сатиричній образності, памфлетності, викривальності пафосі й різкій антиурядовій спрямованості, але й у зверненні до форми сну, в якому розкриваються філософські мотиви істини, відповідальності людини перед Богом, а також у підвищеній емоційності, ораторському стилі.

Творчість Т. Шевченка розімкнута у широкий світ європейської філософської думки, літератури, етики, мистецтва різних історичних періодів. Яскраво це відображають прозові твори письменника – повісті "Близнецы", "Прогулка с удовольствием и не без морали", "Музыкант", "Художник" та ін.

Одна з проблем, порушена майже у всіх повістях, тісно пов'язана з літературою Просвітництва, – непорушна віра в магічну, непереможну силу освіти й розуму. Вона постає у різних аспектах, про що неодноразово писали дослідники. Спадає на думку, що образне втілення цієї проблеми в повістях Т. Шевченка у деяких випадках виявляється типологічно подібним до сатиричного змалювання її у творах письменників XVIII ст., зокрема Д. Фонвізіна, О. Сумарокова, М. Новикова та ін. Так, у повісті "Прогулка с удовольствием и не без морали" Т. Шевченко змальовує невігластво, неосвіченість поміщиків, їхнє духовне спустошення й моральний занепад. Зокрема, тут постає карикатурний портрет кузини героя-оповідача, поміщиці, *"у которой вся библиотека состоит из "Опытной хозяйки", переписанной каким-то не совсем грамотным прапорщиком"* [18, т. 4, 222]. Автор підкреслює її патологічну ненависть до книжки і застосовує в характеристиці відомий і досить популярний у сатиричній літературі XVIII ст. образ: *"Если бы даже я посвятил сие нехитрое творение моей милой кузине и даже поднес бы ей экземпляр в сафьяновом великолепном переплете, то, я уверен, и тогда бы она скорее употребила его на папилютки, чем удосужилась бы прочесть сие неложное изображение собственной персоны"* (підкреслення наше. – І. З.) [18, т. 4, 226]. Героїня нагадує комічний персонаж із сатири Кантемира "К уму своему. На хулящих учение" – невігласа і чепуруна Медора, який нарікає, що *"чересчур бумага исходит / на письмо, на печать книг, а ему приходит, / Что не в чем уж завертеть завитые кудри: / Не сменил на Сенеку он фунт доброй пудры"* (підкреслення наше. – І. З.) [11, 133]. Схожі пости малоосвічених чепурунів доволі часто зустрічаються на сторінках сатиричних журналів М. Новикова, у п'єсах Б. Єльчанинова, Д. Фонвізіна.

Увесь розумовий потенціал героїні повісті Т. Шевченка зводиться до сліпого наслідування світської моди та спостереження за грою в карти: *"Из какого болота вытекает и так широко разливается эта*

топорная, безобразная страсть в мягком, нежном сердце женщины? Вопрос не головоломный: из болота бездействия и из тины нравственной пустоты" [18, т. 4, 223]. Цілком органічно у характеристиці пристрасті своєї кузини до споглядання за грою в карти Т. Шевченко використовує ремінісценцію з твору Д. Фонвізіна "Недоросль": "кузина моя <...> не знает в своей жизни ничего трепетнее и сладостнее, как безмолвно созерцать чужие двойки и тройки. Это для нее выше всякой картинной галереи. Все равно, что для Скотинина свинарник, если не сладостнее" [18, т. 4, 271].

Така літературна паралель не випадкова, адже Фонвізін у свій час гостро критикував і висміював у п'єсах моральну деградацію і розумовий занепад поміщиків, поверхове засвоєння ними європейської культури, сліпе й карикатурне наслідування французької моди.

Очевидно, Шевченкові близька просвітницька раціоналістична модель виховання, у якій пріоритет у формуванні особистості надається освіті й оточенню, родинному вихованню. Отже, цілком природні у повісті елементи дидактики, емоційні звернення оповідача до бездуховних матерів: *"Бедные бездушные матери! Вы свой долг, свою священную обязанность передаете наемнице гувернантке и еще хуже – деревенской неграмотной бабе. И диво ли после этого, что порода хорошеньких кукол у нас не переводится"* [18, т. 4, 225]. Т. Шевченко наслідує цілком раціоналістичні погляди своїх попередників і замислюється над "хитромудрим" проектом освіти, школи для матерів і батьків.

Як і свого часу для Ж. Руссо, Д. Фонвізіна, О. Радищева, М. Новикова, для Т. Шевченка актуальна проблема змісту і якості освіти. Виразно вона окреслюється у повістях "Варнак", "Близнецы", "Художник". Письменники-просвітники за допомогою сатиричних засобів розвінчували систему домашнього навчання, коли частогусто наймані закордонні вчителі були досить далекі від розуміння змісту і завдань цієї професії. Як результат, досить розповсюдженим було суспільне явище недоуків – "недоростків", узагальнене в блискучій комедії Фонвізіна, яке підтримувалось ще й невимогливим ставленням батьків до своїх дітей та до рівня їхньої освіти. Яскраві приклади подібної системи виховання постають у родині пані Простакової ("Недоросль"), Бригадира й Бригадирші ("Бригадир"). Приблизно у такому ж ракурсі змальовано і процес виховання та навчання молодого графа Болеслава у повісті Т. Шевченка "Варнак": *"Учителя получали исправно содержание и жалованье и делали свое дело, как наемники или как большая часть учителей. Читали ему ежедневно свои уроки или на досуге рассказывали ему про псовую охоту и т. п. анекдоты"* [18, т. 3, 132]. Граф Болеслав навчався *"весьма медленно и тупо"*, його успіхи обмежувалися *"гармоническим лепетаньем на итальянском языке"*. Але його мати-графиня була в захваті і *"больше ничего не*

требовала от своего милого Болеслава, хотя и готовила его для университета". Як тут не згадати про досить помірні вимоги до свого сина пані Простакової, яка тривожилася: "коли ученье так опасно для твоей головушки, так по мне перестань" [15, 114]. Або ж казала, що така наука, як географія (в її транскрипції – "еоргафія"), зовсім непотрібна шляхтичу: "Да извозчики-то на что ж? Это их дело. Это таки и наука-то не дворянская. Дворянин только скажи: повези меня туда, – свезут, куда изволишь <...> Без наук люди живут и жили" [15, 133].

Звісно, що наслідком подібного стану освіти був низький рівень розвитку розумових здібностей, невігластво дворянства і засилля французоманії (галоманії), знецінення й знищення національної культури. Цікаво, що історичний відгомін такого стану речей дістає розкриття у повісті Т. Шевченка "Капитанша": "*– Ну, статочное ли дело, чтобы русский барич того времени, да еще и гвардеец, знал что-нибудь, кроме французского языка? А то еще и отечественную историю! Карамзин тогда начал издавать свою знаменитую историю, так он, вероятно, слышал об ней в столице*" [18, т. 3, 322].

Ситуація з освітою, типова для другої половини XVIII ст., мало в чому змінилася у Росії і в XIX ст., проблеми залишилися актуальними й обговорювалися на сторінках журналів "Современник", "Отечественные записки", "Украинский вестник", у працях О. Добролюбова, І. Герцена, М. Чернишевського та ін.

У повісті "Близнецы" Т. Шевченко, фактично, порушує проблему національної освіти, сімейної спадкоємності в її отриманні, у результаті чого формується прошарок сільської й різночинної інтелігенції, доволі близький і цікавий для Т. Шевченка. Ця лінія розгорнута у сюжеті навчання в Київській академії спочатку Федора Сокири, потім – уже в інших умовах, його сина – Никифора, а пізніше братів-близнюків Зосими й Саватія. Недарма в повісті автор виводить постаті українського філософа-просвітителя Г. Сковороди – мандрівника й учителя музики, а також письменника і попечителя гімназії в Полтаві – Івана Котляревського. Не менш детально змальовано й постать отця Григорія, товариша Сковороди ще з років навчання, який взяв на себе турботу про освіту й виховання юного Никифора. Т. Шевченко описує книги, які залишив йому у спадок отець Григорій: "*незабвенный благодетель отказал ему часть своей библиотеки, состоящей из дорогих изданий древних классиков, еврейскую Библию, французскую энциклопедию и рукописный экземпляр летописи Конисского*" [18, т. 4, 22]. Т. Шевченко підкреслює першочергове значення духовного спадку і зв'язку між поколіннями, постійно наголошує на пріоритеті духовних цінностей над матеріальними. Закономірно його герой Никифор стає високоосвіченою людиною: "*И как были кстати тут Вергилиевы "Георгики", которые любил прочитывать Никифор Федорович, лежа*

под соломенным навесом. Ни одна душа во всем Переяславе не знала, что старый пасичнык (его так прозвали за его тихий нрав и медленную походку), что старый пасичнык читал в подлиннике Вергилия, Гомера и Давида" [18, т. 4, 25]. Герой прагне передати освіту й своїм прийомним дітям. Але духовно-інтелектуальне зростання продовжилося лише по лінії Саватія, одного з братів-близнюків, що отримав цивільну, а не військову освіту. На думку Т. Шевченка, військова служба не сприяє позитивному вихованню й інтелектуальному розвитку людини. Ця думка звучить не тільки у повісті "Близнецы", але й пунктиром проходить у повісті "Прогулка с удовольствием и не без морали" у розповіді про військове минуле родича героя-оповідача: "Родич мой, например, начал свое образование в каком-то кадетском корпусе, а окончил его в каких-то казармах и в лагере. Когда же и где ему можно было освоиться с книгою? Штык и книги – самая дикая дисгармония" [18, т. 4, 222].

Окрім відгомону раціоналістичної естетики доби Просвітництва і комплексу філософських та етичних ідей цієї епохи, у творах Т. Шевченка дістали відображення риси сентиментального стилю. І це також один з аспектів діалогу з літературою XVIII ст. Зокрема, "Прогулка с удовольствием и не без морали" написана у формі подорожі або подорожнього нарису. Цей жанр був досить поширеним у літературі сентименталізму, починаючи від відомої "Сентиментальної подорожі Францією та Італією" Л. Стерна. Пізніше до нього зверталися О. Радищев ("Подорож з Петербурга до Москви"), М. Карамзін ("Листи російського мандрівника") та численні його послідовники – В. Ізмайлов ("Подорож до полудневої Росії"), П. Шаліков ("Подорож до Малоросії"). Принагідно зазначимо, що Т. Шевченко у повісті "Близнецы" дає високу оцінку творчості М. Карамзіна, слушно називає його законодавцем російського слова. Окремо зупиняється він і на характеристиці "Листів російського мандрівника" та "Листів з Фінляндії" В. Жуковського і відзначає такі риси цих творів, як новий погляд на речі, нові ідеї, блискучий стиль, гра уяви.

До форм сентиментальної оповіді у повістях відносяться також листи, елементи сповіді у щоденникових нотатках героїв, ліричні відступи автора.

Типологічно споріднені із сентиментальним стилем у повістях Т. Шевченка окремі стильові параметри – це постійні звернення до читачів, до героїв, до земляків: "*мои терпеливые читатели*", "*благодарный читатель*", "*бедная ты, жалкая ты красавица*". А от звернення до земляків сповнене справжньої ліричної експресії: "*О мои милые, непорочные земляки мои! Если бы и материальным добром вы были так богаты, как нравственной сердечной прелестью, вы были бы счастливейший народ в мире! Но, увы!*" [18, т. 4, 268].

Т. Шевченко застосовує у своїх текстах широкий спектр стильових засобів, характерних для сентименталізму, знакових фігур: риторичні

питання й твердження, окличні речення, вигуки, які передають стан захоплення, найвищого напруження почуттів і емоцій оповідача та героїв: *"взяглянул на невесту. Господи, что это за красота совершенная!"*; *"Боже мой! Боже мой! куда умчались эти светлые, эти золотые дни? Куда девалась прекрасная семья непорочных вдохновенных юношей?"*; *"Дивное впечатление произвела на меня эта тихая грациозная картина!"*; *"Удивительная вещь чувство изящного!"*. Не важко помітити й особливий словниковий склад, лексику, споріднену із вживаною саме в літературі сентименталізму. Адже такі поняття, як смак, почуття витонченого, грація, гармонія, осмислювалися в естетичній думці цього літературного напрямку. Показові в цьому плані емоційно-метафоричні епітети, які формують поетику кордоцентризму і віталізму: *"сладкие успокоительные грезы"*, *"сладостный"*, *"нравственное добро"*, *"простодушные"*, *"мягкое, нежное сердце женщины"*, *"непорочное сердце"*, *"любезнейший комплимент"* і т. ін.

Щодо характерного для сентименталістських текстів бурхливого вираження почуттів у вигляді сліз, плачу, то у повістях знаходимо достатньо подібних моментів. Наприклад, у повісті *"Художник"* в епізоді, позначеному автобіографічними мотивами, коли герой-оповідач отримує записку від Жуковського й розуміє, що нарешті може здійснитися мрія викупу з кріпацтва його протезе-художника: *"Слезамы облил я эту святую записку и, не доверяя ее карману, шжал в кулаке"* [18, т. 4, 144].

Особливо багато емоційних формул Т. Шевченко застосовує для висловлення захоплення природою, мальовничими краєвидами: *"Смотрю, золотое солнце повисло над фиолетовым горизонтом и рассыпало свои изумрудные лучи по всему необъемлемому пространству. Новая прелесть! Новое очарование! Пораженный чудной гармонией, я в безмолвии опустил руки и, не переводя дыхания, смотрел на эту великолепную ораторию без звуков"* [18, т. 4, 258].

Цікаво, що на тлі прекрасних картин природи, яких чимало в повістях Т. Шевченка, тонких акварельних або ж яскраво-колеристичних, розгортається ще один характерний для літератури сентименталізму й передромантизму мотив споглядання природи і паралельного самозаглиблення у власний світ. Подібні форми саморефлексії наявні в *"Листах російського мандрівника"* М. Карамзіна. У повістях Т. Шевченка досить поширені епізоди споглядання природи: *"я уединился в молодую березовую рощу, что по ту сторону пруда, или, правильнее, Гнилого Тучича, и в тени распускающихся деревьев, обаянных самым свежим ароматическим дыханием весны, предался созерцанию оживающей божественной природы"* [18, т. 4, 252]. Інколи у Т. Шевченка споглядання природи поєднується з рефлексією

творчої людини, з роботою художника безпосередньо олівцем і пензлем, або ж митець подумки співвідносить картини природи з відомими пейзажними роботами майстрів, а інколи – з поетичними текстами, зокрема О. Пушкіна.

До замилювання ландшафтами у Т. Шевченка додається ще й зображення почуття радості, співпереживання людському щастю. Саме так автобіографічний герой описує власну рефлексію, коли спостерігає щасливу людину, яка тільки-но отримала звістку про звільнення з кріпацтва, у повісті "Художник": *"Много, неисчислимо много прекрасного в божественной, бессмертной природе, но торжество и венец бессмертной красоты – это оживленное счастьем лицо человека. Возвышеннее, прекраснее в природе ничего не знаю. И эту-то прелестью раз в жизни моей удалось мне вполне насладиться. В продолжение нескольких дней он был так счастлив, так прекрасен, что я не мог смотреть на него без умиления. Он переливал и в мою душу свое безграничное счастье"* [18, т. 4, 147–148].

Власне, у таких замальовках, розповідях про долю різних людей розкривається тонкий духовний світ автобіографічного героя-оповідача, здатного переживати як свої власні чуже горе і чужу радість.

Разом з тим Т. Шевченкові властиве заглиблення у власний світ, самоідентифікація як митця й художника. Письменник відкриває перед читачем світ своєї творчої уяви, суб'єктивну сферу ліричної медитації: *"Я так искренно, так чистосердечно предался моему прекрасному прошедшему, что несколько раз принимался плакать, как дитя, у которого отняли красивую игрушку. И эти благодатные слезы обновили, воскресили меня. Я внезапно почувствовал ту свежую, живую силу духа, которая одна способна чудо сотворить в нашем воображении. Передо мной открылся чудный, дивный мир самых восхитительных, самых грациозных видений. Я видел, я осязал эти волшебные образы, я слышал эту небесную гармонию, словом, я был одержим воскреснувшим духом живой святой поэзии"* (підкреслення наше. – І. З.) [18, т. 4, 246].

Образ "чудного, дивного мира видений" типологічно близький до образу М. Карамзіна – *"китайские тени моего воображения"*, який завершує його повість "Листи російського мандрівника" і відкриває в літературі сентименталізму перспективи для подальшої суб'єктивізації зображення.

Попри незмінне антикріпосницьке спрямування, що дістає розкриття у зображенні трагічної долі інтелігента-кріпака, в образах антилюдської поведінки панів-кріпосників, у повістях Т. Шевченка наявний ідилічний дискурс, що також споріднює їх з літературою сентименталізму. Адже і в творчості М. Карамзіна, поряд із зображенням ганебного стану соціальної нерівності ("Бідна Ліза"), наявні й теми патріархально-дворянської утопії ("О древней и новой

России в ее политическом и гражданском отношениях", "Письмо сельского жителя"). Ідилічна думка про можливість соціальної гармонії, про розумного поміщика, який дбає про інтереси селян, була досить поширена в російській літературі 70 – 90-х років XVIII ст. і масово втілювалася, зокрема на сцені – у комічних операх і міщанських драмах (М. Попов, М. Ніколев, О. Аблесимов, В. Майков). Не обминуло захоплення подібними утопічними ідеями і М. Гоголя (розділи другого тому "Мертвих душ", нарис "Російський поміщик" з "Вибраних місць...").

У повістях Т. Шевченка ідилічні мотиви постають в образах розумних і дбайливих поміщиків-господарів. Саме таким змальований у повісті "Прогулка..." родич героя-оповідача Лук'ян Олексійович, котрий *"молча свое человеческое дело делает"*. Його селяни живуть заможнo, мають великі гарні оселі, багато худоби, пристойний одяг. Паралельна лінія ідеалізації – це зображення дрібних власників-хуторян – подружжя Прехтелів, освічених людей, інтелігентів-просвітителів, під впливом яких відбуваються позитивні зрушення, зокрема в моральному житті сусідів-поміщиків. Т. Шевченко милується гармонією сімейних стосунків цього немолодого подружжя. Недарма герой-оповідач подумки називає їх Філемон і Бавкіда.

Подібні персонажі – подружжя лікаря й водночас фермера-землевласника – показані у повісті "Музикант". Дбайливий господар Антон Адамович вирощує достатню кількість пшениці, але відмовляється від будівництва винокурні, яка могла б принести йому ще більший прибуток. Він піклується про моральне й фізичне здоров'я селян: *"Зачем, – говорят, – что[бы] пьяницы голых пускать по свету? Не нужно! – Они у нас такие чудные, и, Боже сохрани, как они того проклятого вина не любят"* [18, т. 3, 197].

Безперечно, найпоказовіший момент ідилічної лінії – це одруження поміщика Курнатовського з кріпачкою Оленою у повісті "Прогулка...". Не без її впливу, а також не без участі сусідів Прехтелів ротмістр врешті-решт змінюється на краще, відмовляється від ганебних звичок і починає по-іншому сприймати світ і людей. Т. Шевченко розмірковує про корисність знайомства Олени з Прехтелями і загалом про важливість впливу оточення на людину. В душі просвітницьких ідеалів він виводить на перший план категорію морального добра: *"Я предвидел от этого знакомства много прекрасного и полезного для моей героини и еще более для образованной красавицы, дочери Софьи Самойловны. Они разделят свое нравственное добро, как родные сестры, и обе будут богаты"* [18, т. 4, 304].

Водночас у повісті постає тема страшного морального занепаду панівного класу. Вона втілюється в розповіді про кріпосний гарем, що розміщався в маєтку Курнатовських, про темне минуле його батька, про трагічну долю пані Дороти – його жертви. Ці лінії у повісті намічено пунктирно. Змалювання маєтку Курнатовських, схожого на

лабіринт, страшенно незграбного, оточеного непрохідним лісом, подібне до опису замку в готичній повісті. Зазвичай замок приховував нагашу таємницю, гріх або злочин: "С какой мыслью, с какой целью направлено это бестолковое безобразие?"

Необходимо войти в ближайшие отношения с Прохором. Он должен знать хоть по преданию этого сумасшедшего строителя. Интересно узнать такого чудака. Мне кажется, тут есть что-то общее между панной Доротой и этим зданием. Да нет ли еще в народе легенды или песни про этот Вавилон? <...> Посмотрел вокруг – лес непроходимый, из лесу кой-где рядами в разных направлениях торчали верхушки тополей и вился яркий голубой дымок по направлению к дому. Не бывший ли это разбойничий притон?" [18, т. 4, 287–288]. Недаремно у кінці повісті змінений під впливом оточення ротмістр Курнатовський ламає стару будівлю і розпочинає будівництво нової пристойної оселі.

Зазначимо, що в повістях Т. Шевченка культурний простір XVIII ст. широко постає у багатьох мистецьких реаліях і речових образах. Тут – витвори живопису, музики, архітектури, церкви, паркові ансамблі Петербурга і українських панських маєтків, скульптура. У ж цьому ряду і предмети побуту, які зберігаються в помешканнях і позначені розкішню нещодавно модного стилю рококо: "между окнами боковой стены небольшой столик с фигурными ножками; на столике лежат раскрытые гусли с изображением на внутренней стороне крышки пляшущих пастушек и играющего на флейте пастушка" [т. 4, 249]. До побутових реалій віднесемо й опис бібліотек і кола читання персонажів, до якого потрапляє чимало літературних творів XVIII ст. – зокрема М. Хераскова, М. Карамзіна, О. Голдсмита, О. Сумарокова, С. Річардсона, І. Хемніцера, І. Дмитрієва.

За своєю рідну "цитату" з літератури попередньої доби можна вважати використання у прозі риторичних засобів, характерних для класицизму і наявних у більш пізніх творах сентименталізму. Так звана "класицистична метафора" (так само порівняння/перифраз) побудована таким чином, що замість називання імені, ознаки предмету чи особи, характеристики дії використовується ім'я або атрибут персонажа з античної або біблійної міфології. У тій же функції можуть застосовуватися літературні імена, відомі сценічні персонажі, витвори живопису, музики і т. ін. Подібних прикладів у повістях Т. Шевченка достатньо: "Явилася кузина, точно "Аврора" Гвидо Рени, свежая, улыбающаяся, румяная" [18, т. 4, 250]. Письменник часто називає господарів, у яких гостює його герой-оповідач і мандрівник, – "мой амфитрион". Це ім'я запозичене з грецької міфології і стало загальноновживаним після виходу комедії Мольєра "Амфітріон". Так само особа, що супроводжує автобіографічного героя, знайомить його з місцевим колоритом і

жителами, може бути названа "мой ментор", "мой *Виргілій*", "встретил своего *Просперо*", відповідно до функцій цих персонажів у романі Фенелона, у творах Данте й Шекспіра. Здебільшого Т. Шевченко обіграє класику, використовує античні й літературні імена в іронічному контексті й виступає тут радше послідовником бурлескної традиції І. Котляревського. Приміром, служниця й помічник господарів хутора названі Геба-Параска й Сидор-Меркурій.

Інколи ситуації, в яких опиняється герой-оповідач, також подаються крізь призму античної образності, і це надає їм додаткового іронічного ефекту: "*Раскрывши глаза, я увидел резвую стаю нимф, плескавшихся и визжавших в воде, и мне волею-неволею пришлось разыграть роль нескромного Актеона-пастуха*" [18, т. 3, 185]. Або: "*После обеда Степан Осипович пригласил меня в свою лабораторию-библиотеку прочитать, как он выразился, знаменитое творение осьмого и первого мудреца Морфея*" [18, т. 4, 304].

Таким чином, творчість Т. Шевченка являє багатогранну рефлексію і діалог з літературою XVIII ст. Письменник своєрідно переосмислює й поєднує у поетиці своїх творів філософський раціоналізм Просвітництва і глибоке ліричне світовідчуття. Його тексти містять типологічні паралелі з емоційністю і психологічною чуттєвістю, зі стильовим забарвленням літератури сентименталізму, із вишуканою риторикою класицистичного образу. Літературний контекст XVIII ст. постає у безлічі імен, алюзій і ремінісценцій, у різних національних версіях, у великій кількості історичних подробиць, мистецьких реалій і речових образів. Усе це складає органічну частину широкого культурного і духовного простору творів українського письменника.

1. Білецький О. Російська проза Т. Г. Шевченка // Білецький О. Зібрання праць у п'яти томах. – Т. 2. – К., 1965. – С. 219–243; *Зайцев П.* Повість "Близнята"; *Дорошенко П., Зайцев П.* Повість "Мандрівка з приємністю та не без моралі" // Шевченко Т. Повне вид. творів: у 14 т. – Т. X. – Чикаго, 1960; *Кодацька Л.* Художня проза Т. Г. Шевченка. – К., 1972; *Чалий Д.* Взаємозбагачення братніх літератур у 40–60-х рр. XIX ст. // Історія українсько-російських літературних зв'язків. – К., 1987; *Яценко М.* Питання реалізму і позитивний герой в українській літературно-естетичній думці першої половини XIX ст. – К., 1979. 2. *Булаховський Л.* Мовні засоби інтимізації в поезії Тараса Шевченка // Шевченко Т. Г. Повне вид. тв.: у 14 т. – Т. XIII. – Чикаго, 1960. – С. 202–237. 3. *Грицюта Н.* Проза Т. Шевченка в контексті розвитку європейського роману виховання. Автор. дис. канд. філол. наук. – К., 1993. 4. *Заборов П.* Утопічний роман Мерсьє // Мерсьє Л.-С. Год две тысячи четырёхста сороковой. Сон, которого, возможно, и не было. – Л., 1977. – С. 187–208. 5. *Зарва В.* Російські повісті "Близнюки", "Художник" Т. Шевченка крізь призму просвітницьких тенденцій // Українська мова і література в школі. – 2010. – № 1. – С. 46–49. 6. *Заярна І.* Погляд Т. Шевченка на російську літературу XVIII ст. // Шевченкознавчі студії. Збірник наукових праць. – Вип. 3. – К., 2001. – С. 46–53. 7. *Коплан Б.* Философические письма "Почты духов" // А. Н. Радищев.

Материалы и исследования. – М.-Л., 1936. – С. 385–392. 8. *Ласло М.* Влияние творчества Г. Сковороды на поэзию Т. Г. Шевченко // Доклады и сообщения, представленные на VII Международном съезде славистов. – Бухарест, 1973. 9. *Наливайко Д.* Історія і міфологія у Шевченка (у контексті європейського романтизму) // Тарас Шевченко і європейська культура. Збірник праць Міжнародної 33-ої наукової конференції (20–22 квітня 1999 року). – К.-Черкаси, 2000. – С. 12–23. 10. *Попов П.* Шевченко і Сковорода // Матеріали до вивчення історії української літератури. – Т. 2. – К., 1961. 11. *Поэты XVIII века.* – Т. 1. – Л., 1958. 12. *Радищев А.* Полн. собр. соч. в 3-х т. – Т. 1. – М.-Л., 1958. 13. Сатирические журналы Н. И. Новикова. – М.-Л., 1951. 14. *Сенников Г.* О сатирических "снах" в русской литературе XVIII века // Проблемы изучения русской литературы XVIII века. От классицизма к романтизму. – Вып. 1. – Л., 1974. – С. 66–74. 15. *Фонвизин Д.* Недоросль: Драматургия. Поэзия. Проза. Публицистика. Переводы. – М., 2007. 16. *Чижевський Д.* Шевченко і релігія // Шевченко Т. Г. Повне вид. тв.: у 14 т. – Т. IX. – Чикаго, 1960. 17. *Шевченко Т.* Повне вид. тв.: у 14 т. – Т. IX. – Чикаго, 1960. 18. *Шевченко Тарас.* Зібрання творів: у 6 т. – К., 2003.

Надійшла до редколегії 24.05.13

Заярна И.

Литературный контекст XVIII века в творчестве Т. Шевченко

В статье рассмотрены особенности диалога творчества Т. Шевченко с литературой XVIII века. Выявлены основные формы отражения литературного контекста предшествующей эпохи – аллюзивно-реминисцентный пласт, переосмысление узловых тем и мотивов, типологические параллели в использовании художественных форм и стилистических приемов.

Ключевые слова: литературный контекст, типологические параллели, рефлексия культуры, диалог, сатирическая литература, эпоха Просвещения, сентиментализм, классицизм.

Zayarna I.

Literary Context of 18th Century in Works of T. Shevchenko

The article exposes a relationship between T. Shevchenko's writings and the literature of the 18th century. The author talks of how the basic forms of the literary context of the previous epoch have been reflected in the writings of T. Shevchenko, including its allusive-reminiscent layer, re-interpretation of dominant themes and motifs, typological parallels in using artistic forms and stylistic methods.

Key words: literary context, typological parallels, reflection of culture, dialogue, satirical literature, the epoch of Enlightenment, Sentimentalism and Classicism.